

ÁRPÁS KÁROLY

Katona József *Bánk Bánja*

Gondolatok tanítás közben¹

Katona József alkotását nemcsak azért választottam, mert középiskolai tanár vagyok, hanem azért is, mert sokat foglalkoztam az alkotás értelmezésével: részben az általam írt parafrázisának rendezése kapcsán,² részben irodalomtörténészként.³

Felvezetés

Vizsgáljuk meg előismereteinket!

Előzetes információk:

- a) műfaja (Arisztotelész): tragédia
- b) drámatípusa (Bécsy Tamás): konfliktusos dráma
- c) tematikus csoportosítás: történelmi dráma (1213.09.28.)
- d) nemzeti sorstragédia minősítése – a keletkezése: 1815; 1819 (Magyarország története 1814–1819 között)

A darab műfaja tragédia; az arisztotelészi és a klasszicista kánon szerint pótolhatatlan emberi értékek visszafordíthatatlan pusztulását mutatja be.

A dráma típusa Bécsy Tamás szerint⁴ konfliktusos dráma, bár Bécsy elemzésével⁵ nem mindenben értek egyet (erről bővebben később).

A tematikus csoportosítás szerint történelmi drámának tekintjük: az 1213. 09. 28-i, pilisi erdőben elkövetett merényletről⁶ szól.

Magát a művet a kritikusok és a tankönyvírók nemzeti sorstragédiának is tartják; a keletkezés korához (1815, 1819) illeszthető események a későbbi reformkori magyar ellenzéki mozgalmak okaihoz kapcsolódnak. Magyarország korabeli történeté-

¹ A szövegdobozokban az előadáshoz kapcsolt ppt-anyag diaképei láthatóak. A diák készítésében Árpás András Dániel segített.

² Színjátzó csoportom – Vedres Színjátzókör – 1987 tavaszán ötször előadta „stoppardiánámat”. A mű – *Bánk ! Bánk (stoppardiána)* – megjelent a *Szegediől Szegedig Antológia 1998 Tisza hangja*, szerk. SIMAI Mihály, Szeged, Bába és Társa, 1998. I, 23–33; *Ua.* = *A királyság útja. Magyar irodalmi korszorú a Mátyás évfordulóra*, Szeged, Bába és Társa, 2008. – A szöveget elküldtem Orosz Lászlónak.

³ Katona József születésének 200. évfordulójára megjelent egy dolgozatom is: *Tüprengés egy kötelező olvasmányon. Katona 200 éve*, Tiszatáj, 1991/11; *Ua.* = *Két csengetés között Egy irodalomtanár kísérletei*, Szeged, Bába és Társa, 2003.

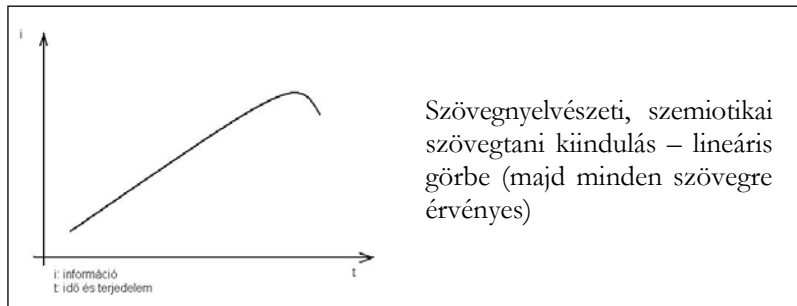
⁴ BÉCSY Tamás, *Drámamodellek és a mai dráma*, Bp., Akadémiai, 1974.

⁵ *I. m.*, 85–89.

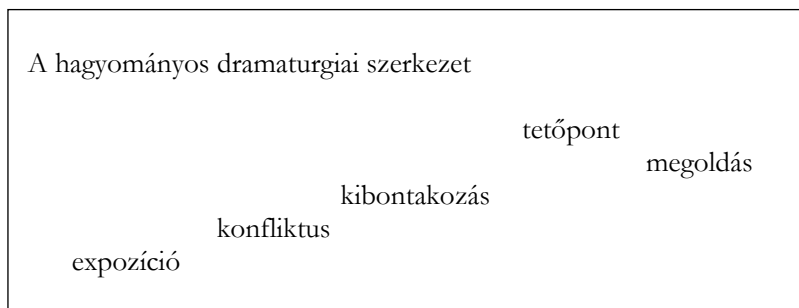
⁶ *Magyarország történelmi kronológiája. A kezdetektől 1526-ig*, főszerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1981, I, 131.

ről csak címszavakban: az 1809-es Napóleon [I. Ferenc császár veje] elleni ismételt háború; 1810: a devalvációnak megfelelő vagyonadó bevezetése; 1811: az első tényleges devalváció; 1812: szövetség az oroszok ellen, ismét háború; 1813: új háború a franciák ellen; 1816: a második devalváció; valamint az össze nem hívott rendi országgyűlés.⁷

A gyakorlott drámaíró, Spiró György szavait követve⁸ a szövegközeli olvasatot tartom elsődlegesnek. Számomra – szépirodalmi alkotó is vagyok – az egyik meghatározó szempont: a szöveg szerkezeti felépítése.⁹ Értelmezési feltevésem alapja a szövegnyelvészeti, szemiotikai szövegtani¹⁰ kiindulás – itt kerül szóba az ún. lineáris vagy kommunikációs görbe, amely majd minden szövegre érvényes. Csodálatos, hogy

a hagyományos epikai-drámai szerkezet mennyire követi a lineáris görbét! Ezért is

⁷ *Magyarország történelmi kronológiája. 1526–1848*, i. m., 1983, 625–632.

⁸ SPIRÓ György, *Bada tanár úr* = S. Gy., *Magániktató*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 5–14.

⁹ A szerkezetek kérdéséről: Új Kép, 2007/1–2; www.ujkep.net [2011. 03. 14]; *Tűnődések, vélekedések* Bp.,–Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2010; digitalizált változata = „Örökség-Kultúra” Oktatási E-könyv és Médiatár / Tudomány és ismeretterjesztés a www.heraldicart.uw.hu honlapról [2010. 06. 29.]; www.sulinet.hu/orokseg/data [2011. 06. 20.]. Kutatásaim gyakorlati alkalmazására példa egy előadásom: *Madách Tragédiájának szerkezeti kérdései*. XIX. Madách Szimpózium őszi ülészaka Szeged, Somogyi Könyvtár [2011. 10. 15].

¹⁰ 1993, 1994, 1995, 1996 és 1998 nyarán szövegtani tanári továbbképzésen vettem részt a JGYTF XXI., XXII., XXIII., XXIV. Nyári Akadémiáján – sőt bekapcsolódtam a Petőfi S. János professzor körül kialakuló szemiotikai szövegtani iskola munkálataiba is. Eddigi munkáim közül talán arra a tanulmányra vagyok a legbüszkébb, amely a Szemiotikai Szövegtan 8. számában jelent meg.

merült fel bennem, hogy Katona József drámáját tévesen értelmeztük, amikor a negyedik szakaszban tételeztük fel a tetőpontot (323–591. sorok¹¹). Hiszen egy gyakorlott és művelt színpadi szerző művében miért lenne olyan hosszú a megoldás?!

A szakirodalomban hagyományozódó félreértéseket ekképpen összegezném.

Hagyományos félreértések

- a dráma megértése nyelvi régisége miatt nehéz (Illyés Gyula átírása)
- több csoport viszonya alapján közelítenek (Arany János elképzelése)
- Bánk és Gertrudis párosa a tetőpont (Gyulai Pál óta elfogadott)
- ellenzéki közelítés (Jókai Mór És mégis mozog a föld színházkritikája)

A magyarázók azt állítják, hogy a mű megértése nyelvének régisége miatt nehéz (nemcsak azért, mert nyelvújítás előtti, hanem jottista helyesírást is képvisel). Ezért írta át Katona szövegét Arany János (Zrínyi Miklós), Móricz Zsigmond (Bornemisza Péter, Kemény Zsigmond) és Keresztury Dezső (Madách Imre) gyakorlatát követve Illyés Gyula.¹² (Bár véleményem szerint, aki rászánja az időt a régi magyar nyelv tanulmányozására, az értheti a szöveget, akár csak Esterházy Péter/Csokonai Lili *Tizenbét battyúkjának* a nyelvét.)

A szereplők csoportosítását illetően vannak, akik Arany János elképzelését¹³ követik, pedig Arany nem volt drámaíró, s három csoportot nehéz a konfliktusos alapállás két oldalára beosztani.

Gyulai Pál monográfiája¹⁴ óta elfogadott álláspont, hogy Bánk és Gertrudis összecsapása a tetőpont (még Bécsy Tamás, majd később Kerényi Ferenc¹⁵ is így értelmezi).

Már a cenzúra véleményét is befolyásolta, ám az 1840-es évek óta a *Bánk bán*-értelmezést meghatározza az ellenzéki, Habsburg-ellenes megközelítés, amelynek egyik első előfordulása Jókai Mór regényének – *Eppur si mouve* – színházkritikájában olvasható.¹⁶

¹¹ Itt és a továbbiakban a következő kiadást vettem alapul: KATONA József: *Bánk bán* [kritikai kiadás], s. a. r. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983.

¹² KATONA József, *Bánk bán. Illyés Gyula átírástól* Bp., Magvető, 1976.

¹³ ARANY János *Bánk bán tanulmányok* (1860 előtt) = KATONA József, *Bánk bán*, Bp., Szépirodalmi, 1976 (Diákkönyvtár).

¹⁴ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja* (1860) = *Gy. P. válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, II, 1956.

¹⁵ KATONA József, *Bánk bán*, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta KERÉNYI Ferenc, Bp., Ikon, 1992 (Matura klasszikusok).

¹⁶ JÓKAI Mór, *És mégis mozog a föld színházkritikája* [kritikai kiadás] Bp., Akadémia, 1965, II, 58–59.

Bár egy történelmi témájú mű esetében nem túl szerencsés a szerző életrajzával foglalkozni, ám minden körülményt figyelembe kívánok venni.

Érdemes kivételesen a szerző személyiségéből kiindulni. Katona Józsefet jogász műveltsége a kor oktatási dokumentumai alapján inkább az állam és közösség irányába vonzotta, mint a magánjog felé. Katona 1813-ban fejezte be jogi tanulmányait,¹⁷ 1815-ban tette le ügyvédi vizsgáját. Először Dabasi Halász Bálint segédjeként, majd 1818-tól más ügyvédnél dolgozott; önálló ügyvédként pedig 1820-ban. Bár leveleket, egyéb vallomásokot nem ismerek, de az államjogi problémák iránti érzékenységét a következő művek bizonyítják: *Aubigny Klementina, vagyis a vallás miatt való zenebona Franciaországban IV. Henrik alatt*, 1813; *Ziska, vagyis a husziták első pártitűése Csehországban*, 1813; *Ziska, a táboriták vezére*, 1813 és *Jeruzsálem pusztulása*, 1814. Az egy nemzedékkel későbbi drámaíró, Madách Imre dramaturgiai ismeretei alapján¹⁸ úgy vélem, hogy nem az utólagos befogadás-koncepciók, hanem a kortársi világkép alapján kellene vizsgálni a művet.

Ennek *első axiómája az Ajánlás* fontossága! Nem a „Lator-fi”-n van a hangsúly, ha-

Az ajánlás fontossága

„SZABADOS KECSKEMÉT MEZŐ VÁRASSA
NEMES FŐ-BÍRÁJA’ ÉS TANÁCSÁHOZ

[...]

Egy Magyar’ becsületével

Rogy-le két Ház’ drága

Földi boldogsága. – –” (153)

hanem a két „ház”-on, azaz a két nemzetségen! Erre utal még az első kidolgozás *Előversengése* is.¹⁹ Ezt erősíti meg Katona utólagos megjegyzése: „[...] mivel Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házét.”²⁰

Az egyik „ház” a királyi, azaz Árpád vére.²¹ Hogy mennyire szerette II. András az idegen származású, maga választotta feleségét, arra nemcsak a gyerekek száma és születési időpontja utal, hanem hogy nem volt hajlandó elválni tőle, amikor testvére, Imre erre akarta kényszeríteni. Emellett megemlítendő, hogy elnézte szeretett Gertudisának az erős hatalomvágyát is.

¹⁷ OROSZ László Katona-életrajzát követtem = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, 987–989.

¹⁸ *Madách és a színház. Megjegyzések Madách dráma- és színháztudományi nézeteihez* = *V. Madách-Szimpozium* szerk. TARJÁNYI ESZTER, ANDOR Csaba, Balassagyarmat–Szügy, 1997; Madách Irodalmi Társaság Bp.–Balassagyarmat, 1998; *Ua.* = *Két csemetés között*, i. m.,

¹⁹ Lásd a 11. jegyzetben már hivatkozott szöveget.

²⁰ *I. m.* 367.

²¹ Orosz László kritikai kiadásának jegyzetein kívül felhasználtam KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc könyvének, *Az Árpád-házi uralkodó*, Bp., 1988 (IPM Könyvtár) III. Béletől IV. Béláig terjedő részeit.

Árpád vére

Merániai Gertrudis (1185–1213)	♥ – oo – ♥	András király [1205–1235] (1176/77–1235)
	[1202]	
	Mária (1203–1221)	
	Béla (1206–1270)	
	Erzsébet (1207–1231)	
	Kálmán (1208–1241)	
	András (1210–1234)	

A másik „ház” a nádorispáné, azaz Bor véréé. Ha igaz is lenne a történeti speku-

Bor vére

Bojóthi Melinda (11??-1213)	♥ – oo – ♥	Bánk nádor (1212–13); pozsonyi főispán (11??-12??)
	[1200 k.]	
	Soma (120?-?)	

láción alapuló ősi hagyomány, akkor Bor török eredetű törzsi/nemzetségi származású lehetett (bár a ’bor’ szó a Bíborbanszületett Konstantinosz-i hét honfoglaló törzs nevéhez semmilyen szemiotikai értelemben nem kapcsolható). Hogy mennyire szerette Bánk idegen származású feleségét, arra bizonyíték, hogy hagyta mediterrán nőiességét érvényesülni. (A gyermekes, tapasztalt anyának a sógornője, Simon bán felesége mellett kellett volna lennie, hiszen hét gyermek születe után feküdt gyermekágyban.)

A korabeli patriarchális, maskulin szemlélet figyelembe vételével egyértelműnek tűnik, hogy a két hasonlóan érző, hasonló helyzetű családfő nem magánéleti okból képviselője a konfliktus két oldalának (még akkor sem, ha a szövegben vannak erre utaló jelek – de az államférfi, politikus is ember).

Második axiómánk, hogy Petur, Tiborc, Bánk, Gertrudis, II. András cselekvéseinek és gondolkodásának középpontjában szintén nem a magánélet, hanem a hatalom kérdése áll.

Mindent összevetve fogalmazhatjuk úgy is a mű alapkérdését: ki felel meg az ideális államférfi elvárásának?

Az alapkonzfliktustól a tetőpontig

Függetlenül a keletkezés korabeli politikai áthallásaitól – Katona nem írt allegorikus darabokat –, a művet vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy a „két ház” képviselője milyen mértékben teljesíti be az ideális államférfi emberi elvárásait. Eze-

ket európai nézőpontból Hugo Grotiustól Montesquieuig, magyar szemszögből Werbőczy Istvántól Kövy Sándorig fogalmazták meg a természet- és az államjoggal foglalkozók.

Ha figyelembe vesszük a kiszemelt politikusok döntéseit és a következményeket, akkor a kezdetektől (tekintetbe véve a cselekmény és drámaidőt) a tetőpontig a konfliktushelyzet két oldalán álló főszereplő közötti versengés²² eredményei a következők.

A rossz államférfi: II. András. A minősítés okai: a fölösleges és kudarcokkal járó halicsi hadjáratok (családi önzésből, kamaszkori ábrándokért); a feleségének családjára iránti elfogultság (a rokonság befogadása és előnyös pozíciókba helyezése); Erzsébet

A rossz államférfi – II. András

- halicsi hadjáratok (családi önzés)
- felesége családjára iránti elfogultság
- Erzsébet házassági ajándéka
- nem szól feleségének, hogy a királyné nem királynő

házassági ajándéka; nem szólt a feleségének arról, hogy a magyar közjogban a királyné nem királynő (amellett a király tényleges helyettese a nádor).

Az ideális államférfi: Bánk bán. Milyen jegyek bizonyítják ezt? Az országjárás (a patrimonialis királyságra jellemző descensus); a panaszok meghallgatása, mérlegelése;

Az ideális államférfi – Bánk bán (nádor)

- országjárás
- panaszok meghallgatása, mérlegelése
- magánélet háttérbe (látvány!)
- Petur összeesküvésének leszerelése
- megbocsátás Melindának
- a királyné házi őrizetbe helyezése

a magánélet háttérbe szorítása (jusson eszünkbe a látvány: Ottó – Melinda jelenet!); Petur összeesküvésének leszerelése; megbocsátás Melindának; a királyné házi őrizetbe helyezése (lokalizálása a király hazatéréséig).

---

²² Hasonló versengési szituációkat figyeltem meg SPIRÓ György *Az imposztor* című darabjában – lásd *Egy sikerdarab titka. Spiró György: Az Imposztor, Tiszatáj, 2003/10.*

A rossz államférfi – Bánk bán

- dühkitörés Ottó láttán
- Gertrudis lemészárlása
- a zavargás figyelmen kívül hagyása

A rossz államférfi: Bánk bán. A kivételes döntési helyzetben dühkitörés Ottó láttán; Gertrudis lemészárlása (drámajáték bizonyíthatja: kicsavarja a törst a kezéből, ráadásul kardja is van²³); emellett nem foglalkozik a kitört zavargással (Miklós kiszabadítása, Ottó üldözése stb.).

A véleményem szerinti tetőpont megválasztásában az játszott szerepet, hogy az *Ajánlás*-ban kiemelt két főalak korábban nem, csak az *Ötödik szakasz* egy jelenetében található – s egyikük döntésében tisztán megmutatkozik az ideális államférfi, a jó király eszménye.

Az ideális államférfi – II. András

- a megtorlás leállítása
- a panaszok meghallgatása
- magánélet háttérbe (Bánknak megbocsát)
- a jövő ígérete (család: gyermekek, nem új feleség)

Az ideális államférfi: II. András. Az uralkodó leállítja a megtorlást (bár az áldozatokon ez nem segít); meghallgatja a panaszokat; kivizsgálja az eseményeket; a magánéleti veszteséget háttérbe szorítja (Bánknak megbocsát); s ott van a jövő ígérete (család: gyermekek, nem gondol új feleségre [még ha később újra is házasodott]).

Zárlat

Hogy nem a negyedik szakaszban, hanem az ötödikben található a tetőpont, ezt a feltevésemet igazolja a lineáris görbén és a hagyományos szerkezethez való ragaszkodáson kívül a megoldás is. Azaz a jövőben esély van a király és a magyarnak nevezett nemesség együttműködésére. (Ne zavarja értelmezésünket a kilenc évvel későbbi *Aranybulla*!)

---

²³ Hasonló helyzetben D'Artagnan megvédi az életét, és nem dőfi le Myladyt = Alexander DUMAS, *Három testőr*, *A Mylady titka* fejezet = www.mek.oszk.hu – [2011. 10. 24.]

A feltevésem igazolása:

a megoldás

„SOLOM

(még tisztelettel bajtya meg magát. Mindenik azt követi, 's Kardjait a' Király előtt lerakják)

KIRÁLY

Magyarok! igen jól esmérem – szeretnek,
enyimék! – Hogy illy nemes Szívekkel egybe'
férkezni nem tudtál, Gertrudisom!!!” (302)

A megoldás ráadásul egyfajta katarzisélményt is kivált: a felborult világ rendje helyre állt. (S a címszereplő ismeretes szavai sem meghatározóak, ha meggondoljuk: Bánknak megmaradt a fia, szabadon bocsátják, s a gyermek nevelésében segíthet két büntetlen sógora is!)

Összegzésként kijelenthetjük: a dráma értelmezését megnehezíti, hogy az osztatlan, kétkedésektől mentes királyságesszme eltűnt a közgondolkodásból. Már az 1840-es évektől terjedni kezdett a republikanizmus; igaz, a kiegyezés időlegesen háttérbe szorította, de egyéb területeken ismét jelentkezett. Ez lehet a magyarázata a *Bánk bán* értelmezési gyengeségeinek.

Sem a 19. század második felének szabadgondolkodói, sem a 20. század értelmezői éppen úgy nem voltak képesek visszahelyezkedni a magyar royalizmus gondolatrendszerébe, ahogyan képtelenek vagyunk megérteni a ciklikus történelemfejlődési elvet (erről szól egy hosszabb írásom²⁴).

Mindettől függetlenül úgy vélem, hogy értelmezésem helytálló, s nemcsak a szöveggel, hanem a keletkezés korának világgképével alátámasztható.

Feladat a tanulóknak

A kötelező olvasmány elemzésének csak egyik szempontja lehet a szerkezet vizsgálata. Idézzük fel az antik és klasszicista tragédiák üzenetét, majd adjuk fel a tanulóknak: miben testesül meg a fontosabb szereplők tragikai vétsége (hübrisz), amely tragikus bukásukhoz vezet?

Ajánlott szereplők: Melinda, Gertrudis, Bánk, II. András, Petur; kapcsolható még Biberach, Ottó, Izidóra, függően attól, hogy hány csoporttal dolgozunk. Ha kellően irányítjuk a beszélgetést, akkor megvilágosodik egyes szereplők jelleme, tetteik motivációja, s mindez megerősíti új értelmezésünk alapállását.

Remélem, hogy gondolatébresztő ötleteim trambulinként megkönnyítik a klasszikus mű újraértelmezését!

---

²⁴ *Történelemszemléleti vázlatok = IX. Madách Szimpózium, i. m.*